

ЗБАГАЧЕННЯ МОВЛЕННЯ УЧНІВ 5–7 КЛАСІВ ЛЕКСИКОЮ З НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИМ КОМПОНЕНТОМ

Левченко Т. М.

Статтю присвячено актуальній проблемі збагачення мовлення учнів 5–7 класів лексикою з національно-культурним компонентом. Відображено погляди сучасних лінгвістів на лексику з національно-культурним компонентом, обґрунтовано науково-методичні основи проблеми збагачення мовлення учнів, визначено принципи, форми, методи роботи з означеною групою лексики. Запропоновано типологію завдань і вправ роботи над збагаченням мовлення учнів лексикою з національно-культурним компонентом.

Ключові слова: лексика з національно-культурним компонентом, збагачення мовлення, типологія завдань і вправ.

Статья посвящена проблеме обогащения речи учащихся 5–7 классов лексикой с национально-культурным компонентом. Отображены взгляды современных лингвистов на лексику с национально-культурным компонентом, обоснованы научно-методические основы проблем обогащения речи учащихся, обозначены принципы, формы, методы работы с обозначенной группой лексики. Предложена типология заданий и упражнений для работы над обогащением речи учеников лексикой с национально-культурным компонентом.

Ключевые слова: лексика с национально-культурным компонентом, обогащение речи, типология заданий и упражнений.

The article is devoted to the pressing problem of enriching the speech of 5–7-grade students with the national-cultural component. It describes modern linguists' views of the vocabulary with the national-cultural component, substantiates the scientific methodological basis of enriching the students' speech and defines the principles, forms and methods of work with the specified body of words. The typology of tasks and exercises for enriching the students' speech with the national-cultural component is brought forward.

Key words: vocabulary with the national-cultural component, the enrichment of speech, typology of tasks and exercises.

Розбудова міцної незалежної держави, підняття науки, освіти й культури в Україні на європейський рівень неможливі без національного самоусвідомлення, засвоєння українцями культурної спадщини попередніх поколінь. Нині важливо не просто зберігати, але й усебічно вивчати національно-культурну спадщину, щоб глибоко розуміти та свідомо використовувати все найкраще з того, що створено попередніми поколіннями. Лексика з національно-культурним значенням – один із базових компонентів української культури, умова й засіб функціонування національної свідомості, збереження історичної пам'яті нашого народу. Національно-культурний компонент у семантиці слова стає об'єктом вивчення в українському мовознавстві на початку 80-х років ХХ століття. Лексичні одиниці з національно-культурним компонентом розглядають лінгвісти О. Л. Паламарчук [9], Л. В. Спасова [7], Н. С. Ніколаєва [7], В. І. Говердовський [7], С. Я. Єрмоленко [3] та ін. Учені зазначають, що слова, національно-культурний компонент яких знаходиться за межами лексичного поняття, але потенційно наявний у свідомості й пам'яті носіїв мови, складають шар лексики з національно-культурним компонентом у семантиці. За допомогою саме таких слів людина засвоює інформацію, пов'язану з історією, побутом, культурними традиціями свого народу, у тому числі український мовленнєвий етикет, загальнолюдські цінності та ідеали.

Природне мовне середовище рідко буває настільки досконалим, щоб забезпечити опанування дитиною всієї різноманітності мовних засобів на рівні наслідування зразків, а також репродуктивного та продуктивного їх використання в мовленні. Для оволодіння словниковим запасом у всіх його виявах і особливостях необхідне штучне мовне середовище, яке створюється в школі на основі добре продуманої системи навчально-тренувальних вправ. У процесі виконання таких завдань і вправ формуються й удосконалюються всі мовні вміння й навички.

Мета нашої статті – запропонувати систему завдань і вправ, яка сприятиме збагаченню мовлення учнів, прилученню їх через мову до національно-культурних надбань українського народу, що допоможе вчителю реалізувати культурологічний принцип у навчанні рідної мови.

Для реалізації поставленої мети необхідно було розв'язати такі завдання:

- а) здійснити теоретичний аналіз досліджуваної проблеми, відображеної в лінгвістичній та науково-методичній літературі;
- б) проаналізувати стан роботи з лексикою, яка містить національно-культурний компонент на уроках рідної мови в 5–7 класах;
- в) запропонувати ефективні методи, прийоми, форми роботи, які сприятимуть збагаченню учнівського мовлення лексикою з національно-культурним компонентом.

У методичній літературі неодноразово аналізувалося усне й писемне мовлення учнів (праці І. О. Синиці, М. Г. Стельмаховича), робилися спроби визначити критерії досконалого мовлення, застосовувати структурно-семантичний підхід до навчання мови, пропонувалися системи лексико-граматичних вправ (праці А. П. Коваль, В. Я. Мельничайка, Г. М. Іваницької, М. Т. Баранова, Т. О. Ладигенської, В. І. Капінос). Водночас такий важливий аспект, як збагачення мовлення лексикою з національно-культурним компонентом, має свою специфіку, хоча залишався досі поза увагою дослідників.

На спільнослов'янському мовному ґрунті дослідження лексики з національно-культурним компонентом було започатковано працями Ф. І. Буслаєва [1], А. Ю. Кримського [2], О. О. Потебні [10], І. Огієнка [8], Б. Д. Грінченка [2], М. П. Драгоманова [2], які вивчали проблеми зв'язку мови й культури, мови й ментальності; досліджували мову фольклору; формували наукові засади української лексикології, правопису, культурознавства.

Спостереження багатьох лінгвістів засвідчують, що культурний компонент чи національна ознака в семантичній структурі слова може виявлятися більшою або меншою мірою, "знаходячи своє конкретне втілення в семі національної належності", тобто, коли в словнику є коментар типу "національне", "типове для ... народу" [7, с. 65].

Аналіз семантичного наповнення лексичних одиниць показує, що в сучасній українській літературній мові функціонують і такі слова з культурним компонентом, що не зафіксований словниковою дефініцією, оскільки семи, що надають слову національних ознак, не входять до ядра значення. У таких випадках їх треба шукати за межами лексичного поняття, добираючи до значення аналізованого слова семи-супутники, які так чи інакше пов'язані зі значенням слова. Наприклад, у семантичну структуру лексичного поняття українського слова "хата", входить сема "житло селянина". Культурний компонент лексичного значення слова міститься за межами словникової дефініції в потенційних семіях предметної характеристики денотата – зовнішній вигляд, матеріал, оформлення, покрівля. Таким чином, предметно-кваліфікативні характеристики денотата мають національні ознаки, які знаходяться за межами словникової дефініції, у семіях, що вказують на матеріал виготовлення предмета. Інколи культурний компонент у слові можна знайти за умови знання особливостей соціальної семантики предмета, позначуваного цим словом, ураховуючи конотацію. Наприклад, слово називає відомий і поширений у кількох мовах денотат, проте національна ознака криється в особливому символічному значенні. Такі назви рослин, як *барвінок*, *калина*, *терен* відомі в кількох мовах і називають денотати, що існують у житті не одного народу, але в соціальному плані вони наділені специфічною національною інформацією, яка наявна в позамовній дійсності не об'єктивно, а лише в уяві носіїв мови в соціально-типізованому вигляді. Ця група слів віднесена до культурно-конотативних – слів-символів [7]. Слова, національно-культурний компонент яких знаходиться за межами лексичного поняття, але потенційно наявний у свідомості і пам'яті носіїв мови, лінгвісти відносять до фонових. Вони разом із безеквівалентними словами та словами-символами складають шар лексики з національно-культурним компонентом у значенні [9, с. 39].

Із арсеналу методів і прийомів, розроблених і апробованих у багатьох дослідженнях із питань збагачення мовлення учнів, як ефективні, визначено такі: розповідь, пояснення вчителя, евристична бесіда, спостереження над мовою й мовленням, робота з підручником, виконання різноманітних завдань і вправ.

Визначено й диференційований підхід до системи практичних завдань і вправ, який давав змогу запобігати прогалинам у знаннях, усувати їх, "вирівнювати" підготовку учнів, викликати інтерес до навчання, поглиблювати й розширювати знання, вміння й навички, задовольняти різноманітні пізнавальні запити.

Пропоновану систему завдань і вправ розроблено на основі типології, в основу якої покладено такі мовленнєво-мислительні процеси і принципи:

- 1) сприймання й репродуктивне відтворення мовних засобів;
- 2) варіативно-трансформаційна діяльність;
- 3) принцип ситуативності;
- 4) творча діяльність;
- 5) принцип диференціації.

Серед вправ першої типології варто виділити три основні різновиди, використання яких буде залежати від теми і мети уроку. За допомогою *лексико-семантичних* вправ учні засвоюють необхідні теоретичні відомості з лексикології, набувають різноманітних умінь і навичок (вчать знаходити в тексті лексику з національно-культурним компонентом, виявляють її характерні риси, виробляють уміння визначати за словником значення слова та сферу вживання). Вправи *лексико-стилістичного* характеру навчають розкривати стилістичну функцію слів, що сприяє розширенню словникового запасу учнів, виробляє уміння диференціювати лексику, точно і ясно висловлювати свої думки. Головна мета *логіко-лексичних* вправ допомогти учням оволодіти основними логічними прийомами (зіставлення, порівняння, узагальнення, класифікація). Саме такий вид роботи впливає на позитивне мислення учнів, готує до свідомого оволодіння граматичним матеріалом, сприяє збагаченню мовлення.

За допомогою вправ першої типології школярі засвоюють необхідні теоретичні відомості з лексикології, набувають різноманітних умінь і навичок; учаться знаходити лексику з національно-культурним компонентом у текстах; виявляють її характерні риси, виробляють уміння визначати за

словником значення слова та сферу його вживання. Усе це, у свою чергу, виховує увагу учнів 5–7 класів до лексики з національно-культурним компонентом, забезпечує свідомий підхід до відбору слів у власному мовленні, підвищує інтерес до вивчення мови й сприяє збагаченню мовлення учнів 5–7 класів.

До другої типології вправ і завдань на основі використання засвоєного мовного матеріалу відносимо вправи на конструювання й трансформацію, що передбачають самостійну побудову учнями висловлювань з опорою на запропонований їм мовний матеріал. Серед основних видів вправ до цієї типології відносимо такі: побудова речень на основі запропонованого лексичного матеріалу; продовження речення за поданим початком; побудова речення на основі комунікативного завдання.

Вивчення лексики з національно-культурним компонентом на основі створення й розв'язання проблемних ситуацій доречно здійснювати під час пояснення нового матеріалу або його закріплення.

Проблемна ситуація виникає здебільшого тоді, коли в учнів від успішного розв'язання певного пізнавального завдання не вистачає потрібних знань. У її основі суперечність між тим, що учні знають, і тим, що вони повинні знати, завдяки чому створюються умови для активного засвоєння нового матеріалу.

Вивчення лексики з національно-культурним компонентом на основі створення й розв'язання проблемної ситуації можна здійснювати під час пояснення нового матеріалу та закріплення вивченого. Проблемно-ситуативні вправи стимулюють мислення учнів, підвищують їхню активність у набутті знань, виробленні практичних умінь і навичок, викликають інтерес до вивчення української мови. Серед них можна виділити такі підвиди: ситуативно-аналітичні, ситуативно-уявні, ситуативно-мнемічні.

Ситуативні вправи стимулюватимуть мислення учнів, підвищуватимуть їхню активність у здобутті знань, виробленні практичних умінь і навичок, викликать інтерес до вивчення групи лексики.

Вправи на основі творчої діяльності учнів передбачають формування умінь переносити набуті навички в змінні умови, застосовувати їх у нестандартних обставинах, уявних і природних ситуаціях. Принцип поступового підвищення складності в процесі вивчення нового матеріалу дасть змогу диференціювати завдання залежно від рівня підготовленості різних груп учнів.

У методичній літературі спостерігається неоднозначність поглядів на класифікацію творчих вправ. Т. О. Ладиженська [6] диференціює вправи за ступенем самостійності учнів, а до найнижчого рівня відносить написання переказів і складання ділових паперів. В. І. Капінос [4] серед творчих називає вільний диктант і переказ, а М. Б. Успенський – продуктивно творчим вважає не тільки переказ, а й конструювання речень за поданими схемами [11].

Поділяючи думку Т. О. Ладиженської, одним із видів творчої роботи найнижчого рівня вважаємо перекази.

Переказ є свідомою мовною діяльністю й слугує учням безпосередньою підготовкою до вільного висловлення своїх думок і почуттів. Переказуючи текст, учні не тільки використовують мовні засоби, що наявні в ньому, а й пригадують інші, засвоєні раніше. Усе це наближає переказ до самостійних висловлювань.

У процесі підготовки учнів до переказів варто запропонувати різноманітні завдання: переказати історію від власного імені; передати зміст історії своєму товаришеві; виявити ставлення героя до певних подій; розказати епізод, у якому описано певну ситуацію; переказати текст від імені одного з персонажів.

Варто зазначити, що матеріал для переказу може бути основою для реально-мотивованих форм роботи, наприклад, таких, як імпровізація. Зокрема, можна поставити перед учнями такі завдання: придумайте інше закінчення оповідання; як би розгорталися події, коли б вони відбувалися сьогодні?

Вищим рівнем володіння лексикою з національно-культурним компонентом можна вважати створення власних висловлювань – творчих робіт. Для успішної підготовки до написання творів можна запропонувати виконання таких форм роботи: бесіда (за текстом, картиною, особистим враженням); аналіз прочитаного тексту; розповідь учителя; складання плану; складання тематичного словника.

У практичній діяльності, детально вивчаючи психолого-педагогічні особливості учнівського колективу в цілому й кожного учня зокрема, учитель неодмінно доходить висновку про необхідність включення в навчальний процес принципу диференціації. Відповідно до нього завдання варто ускладнювати поступово: від елементарних, репродуктивних до варіативно-трансформаційних, проблемних і таких, що потребують особистісно-творчого підходу до вивченого матеріалу.

Отже, пропонована типологія завдань і вправ характеризується такими основними якостями:

а) різнобічністю, яка дає змогу враховувати різноманітні фактори її використання в навчальному процесі, цілеспрямовано формувати компоненти комунікативної діяльності;

б) методичною визначеністю, що відображає особливості вивчення пропонованого навчального матеріалу;

в) цілісністю, зорієнтованою на розвиток усіх аспектів збагачення мовлення учнів лексикою з національно-культурним компонентом;

г) органічністю, вираженою в тому, що пропонована система завдань і вправ є складовою частиною більш широкої системи роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів.

У процесі засвоєння лексики з національно-культурним компонентом, спостережень над текстами культурологічної тематики в учнів 5–7 поглиблюється розуміння значення й змісту культури українського народу, його духовних скарбів, зростають рівні репродуктивної творчої уяви, естетичної сприйнятливості розуміння фольклорних і класичних творів, текстів історичної тематики, інтерес до минулого, а отже,

лексика з національно-культурним компонентом почне частіше вживатися у власному мовленні школярів. Кожен запропонований текст стане предметом глибокого осмислення, актуалізації відповідного життєвого досвіду учнів, обговорення й продукування власних усних чи письмових висловлювань. Крім того, робота над пропонованою групою лексики сприяє збереженню історичної пам'яті, особистісному становленню поряд із тим збагачує мовлення, формує лінгвістичну компетенцію учнів, розвиває інтелектуальні й емоційні здібності.

Література

1. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка / Ф. И. Буслаев. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 340 с.
 2. Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов ; А. Жуковський (сост.); НАН України, Інститут української археографії. – К., 1994. – 286 с.
 3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
 4. Капинос В. И. Ошибки и недочеты речи учащихся / В. И. Капинос // Методика развития речи на уроках русского языка. Книга для учителя / под ред. Т. А. Ладыженской. – М. : Просвещение, 1991. – С. 29–38.
 5. Кримський А. Ю. Мовознавство. Фольклористика. Твори : в п'яти томах / А. Ю. Кримський. – К., 1973. Т. 3. – К., 1973. – 509 с.
 6. Ладыженская Т. А. Живое слово / Т. А. Ладыженская. – М. : Просвещение, 1986. – 126 с.
 7. Николаева Н. С. Культурный компонент в системе коннотации слова / Н. С. Николаева, Л. В. Спасова, В. И. Говердовський // Язык и культура: Первая Международная конференция : материалы. – К., 1992. – С. 64–65.
 8. Огієнко І. Нариси з історії української мови / І. Огієнко. – Варшава, 1927. – 89 с.
 9. Паламарчук О. Л. Відтворення української національно-характеристичної лексики в художньому перекладі / О. Л. Паламарчук // Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания : материалы 1 Ганичевских чтений. – Полтава, 1993. Т. 2. – Полтава, 1993. – С. 38–40.
 10. Потебня О. О. Эстетика и поэтика слова / О. О. Потебня ; упор. І. В. Іваньо. – К. : Мистецтво, 1985. – 302 с.
- Успенский М. Б. Совершенствование методов и приемов обучения языку в национальной школе / М. Б. Успенский ; под ред. Н. М. Шанского. – М. : Педагогика, 1979. – 129 с.